

İlhanlılarda Malî Malumatın Zaptı ve Muhasebe Defterleri*

Record of Financial Information and Accounting Books in Ilkhanate

İbrahim GÜNEŞ**

Öz

Malî teşkilat, İlhanlı devlet hiyerarşisinde önemli bir rol oynamaktadır, ancak bu konuda yapılan araştırmalar oldukça sınırlıdır. İlhanlı malî teşkilatının, Osmanlı malî teşkilatını doğrudan etkilediği bilinen bir gerçek olmakla birlikte teşkilat, kendi içinde oldukça kapsamlı bir örgütlenme yapısı sergilemektedir. Divan-ı Buzurg'a bağlı olarak faaliyet gösteren Divan-ı İstifa, bu hiyerarşinin en üst noktasında bulunurken, altında birçok birim faaliyet göstermiştir. Bu dönemde, malî teşkilatın önemli bir parçasını oluşturan muhasebe defterleri de tutulmaya başlanmıştır. Bu defterler, içerdikleri bilgilere göre çeşitli başlıklara ayrılarak düzenlenmiştir. Bu defterler, Defter-i Ruznamçe, Defter-i Avârece, Defter-i Tevcihat, Defter-i Tahvilat, Defter-i Cami'ül-Hisâb, Defter-i Mukarrer, Defter-i Müfred ve Defter-i Kanun gibi çeşitli kısımlara ayrılmıştır. Bu defterler şu şekilde sıralanabilir: Defter-i Ruznamçe: Gelir ve giderlerin konu başlıklarına göre tutulduğu defterdir; Defter-i Avârece: Vilayetlere ait her türlü giderlerin kaydedildiği defterdir; Defter-i Tevcihatlar: Vilayetlere ait her türlü tahsil ve ödemelerin defteridir; Defter-i Tahvilat: Toplam gelir-gider ve bütçe sonuçlarının kaydedildiği defterdir; Defter-i Cami'ül-Hisâb: Kesinleşmiş gelir ve giderlerin kaydedildiği defterdir; Defter-i Mukarrer: Vilayetlere ait her türlü gelir-giderin birlikte kayıt altına alındığı defterdir; Defter-i Müfred: Tarife ve vergi tutarlarının kaydedildiği defterdir; Defter-i Kanun: Tarife ve vergi tutarı defteridir.

Anahtar Kelimeler: İlhanlılar, Muhasebe, Malî Teşkilat, Muhasebe defterleri

Abstract

The fiscal organisation plays a vital role in the Ilkhanid state hierarchy, but research on this subject is quite limited. Although it is a well-known fact that the Ilkhanid fiscal organisation directly influenced the Ottoman fiscal organisation, the organisation exhibits a very comprehensive organisational structure within itself. The Divan-ı Istifa, which operated under the Divan-ı Buzurg, was at the top of this hierarchy, while many units operated under it. In this period, accounting books, which constituted an important part of the financial organisation, were also started to be kept. These books were organised under various headings according to the information they contained. These books were divided into various sections such as Defter-i Ruznamçe, Defter-i Avârece, Defter-i Tevcihat, Defter-i Tahvilat, Defter-i Cami'ül-Hisâb, Defter-i Mukarrer, Defter-i Müfred and Defter-i Kanun. These books can be listed as follows:

Makale Geliş Tarihi: 23.05.2023. Makale Kabul Tarihi: 08.03.2024.
Araştırma Makalesi / Künye: GÜNEŞ, İbrahim. "İlhanlılarda Malî Malumatın Zaptı ve Muha-sebe Defterleri". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 17/34, (Haziran 2024): s.189-210. DOI: 10.19060/gav.1498840

* Bu makale, tarafımızca hazırlanan "Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-681/1265-1282)" adlı doktora tezinde ele alınan malî teşkilat kısmının genişletilmiş ve yeni ilaveler yapılmış halidir.

** Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-mail: ibrahimgno2@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2080-8870.

Defter-i Ruznamçe: This is the book in which revenues and expenditures are kept according to their subject headings; Defter-i Avârece: This is the book in which all kinds of expenses belonging to the provinces are recorded; Defter-i Tevcihatlar: It is the book of all kinds of collections and payments belonging to the provinces; Defter-i Tahvilat: It is the book where total income-expenditure and budget results are recorded; Defter-i Cami'ül-Hisâb: It is the book in which finalised revenues and expenditures are recorded; Defter-i Mukarrer: A ledger in which all kinds of revenues and expenditures of the provinces are recorded together; Defter-i Müfred: A ledger in which tariff and tax amounts are recorded; Defter-i Kanun: It is a book of tariff and tax amounts.

Key Words: *Ilkhanids, Accounting, Financial Organization, Accounting Books.*

Giriş

Son dönemlerde ülkemizde ve dünyada Moğol tarihi üzerine yapılan çalışmalarda olumlu bir ilerleme kaydedilmiş olmasına rağmen, kaynakların dağınık ve farklı dillerde olmaları, modern araştırmacılar için önemli zorluklar oluşturmaktadır. Ancak, Moğolların İran merkezli İlhanlı koluna dair Farsça ve Arapça kaynakların yoğunluğu, diğer alanlara kıyasla akademik çalışmalara daha zengin bir malzeme sağlamaktadır. Lakin bunların tümünün henüz araştırmacılar tarafından tam olarak değerlendirmediklerini itiraf etmek gerekir. XIII-XIV. Asırda kendine özgün teşkilat yapısını oluşturan bu devlet hakkında birçok konu, hala araştırmacıların ilgisini beklemektedir. Bunların en önemlilerinin başında da malî teşkilat konusu gelmektedir. Bu teşkilat yapısının, Osmanlı devlet teşkilatı üzerinde önemli etkiler bıraktığı ise genel kabul gören bir gerçektir¹. Göyünç'ün de işaret ettiği gibi, Osmanlı döneminde İlhanlı İmparatorluğu dönemine ait muhasebe öğreti kitaplarının tercüme edilerek eğitim kitabı olarak kullanılması da örnek olarak verilebilir². Buna ilave olarak, İlhanlı malî teşkilatının, devletin içinde son derece önemli bir konuma sahip olduğunu belirtmek gerekir. Devletin geniş bir alanda hakimiyet kurması ve vergi veya diğer gelirleri kolayca toplaması için her türlü gelir kaleminin kontrol altına alınması gerekiyordu. Bu nedenle, bu dönemde kapsamlı bir malî düzen inşa edilmiş ve farklı türde hesap defterleri tutulmuştur. Bu çalışmamızda, İlhanlı Devleti'nin önemli bir bileşeni olan muhasebe defterlerini tanıtarak, o döneme ait malî bilgilerin toplanmasıyla ilgili ayrı bir inceleme yapacağız. Bu analizi yaparken, günümüze çok az resmi belge ulaştığı için, dönemin muhasebe öğreti kitaplarıyla birlikte çeşitli dillerdeki kaynaklara başvuracağız ve ayrıca bazı siyasi konularla ilgili bilgiler de vereceğiz.

- 1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi", Belleten XLII/165, 1978, s. 67; Halil İnalcık, "XV. Asır Osmanlı Maliyesine Dair Kaynaklar, Tarih Vesikaları, I, s. 128; Nejat Göyünç, "Osmanlı Maliyesinde İlhanlı Tesirleri", Aspect of Ottoman History, Papers From Ciepö IX, ed. A. Singer-A. Cohen, Scripta Hierosolymitana XXXV, Jariusalem 1994, s. 162-166.
- 2 Nejat Göyünç, "İmâd es-Seravî ve Eseri", Tarih Dergisi, XV/20, İstanbul 1965, s.73.

İlhanlılarda Muhasebe Bilgisinin Gelişimi ve Muhasebe Öğreti Kitapları

Moğol İmparatorluğu'nun ilk dönemlerinden (1206) İlhanlı Devleti'nin kuruluşuna kadar (1256) uzanan bir süreçte, tarihin en büyük toprak kazanımlarından biri yaşandı. Bu süreçte, çeşitli büyüklük ve nitelikteki devletler, aşamalı olarak Moğol hâkimiyeti altına alındı. Moğol hâkimiyetinin belirleyici özelliklerinden biri olarak, fethedilen veya hükümdarlık altına alınan topraklarda yaşayan insanlar vergi mükellefi haline getirildi³. Bu nedenle, Moğollar, halkları vergi mükellefi olarak bağladıklarından, vergi toplamak için çeşitli birimler oluşturmak zorunda kaldılar. İlhanlı devri tarihçilerinden Cüveynî'nin aktardığına göre, başlangıçta Moğollar, hazinelerindeki malları, bakkallardakine benzer küçük kağıtlara işliyorlardı. Ancak, daha sonra Horasan'dan gelen bir grup, bu kayıtları tek bir defterde birleştirdikten sonra, Moğollar da bu yöntemi uygulamaya başladılar⁴.

Abbasiler zamanında (750-1258), muhasebe bilgisinde büyük bir ilerleme kaydedilmiş ve bu bilgi Selçuklu hanedanına da aktarılmıştır⁵. Lakin muhasebe tarihindeki en büyük gelişmelerden biri İlhanlılar döneminde yaşanmıştır. Bu dönemde, muhasebe ve defter tutma konularında önemli bilgiler, çeşitli tarihlerde kaleme alınan malî defterlerden elde edilebiliyordu⁶. İslamiyet'in erken dönemlerinde, tüm bu malî defterler Farsça ve Rumca'dan Arapça'ya tercüme edilmişti. Anadolu Selçukluları döneminde görev yapan Vezir Fakreddin Ali, malî konularda görev yapan devlet memurlarının bu defterleri anlayamaması üzerine tüm muhasebe defterlerini Arapça'dan Farsça'ya çevirerek, muhasebe işlerinde Farsça'yı etkin kıldı⁷. Ardından 1256'da İsmaililerin elindeki Alamut Kalesi'nin, 1258 yılında Abbassilerin başkenti Bağdat'ın ele geçirilmesi birlikte büyük bir ganimet ortaya çıkmasıyla, bu muazzam miktarı korumak için Tela Kalesi'nde⁸ özel bir depo inşa edildi ve tüm hazineler de belli kısımlar adı altında kayıt altına alındı⁹.

Abbasiler döneminde yaygın olarak tatbik edilen ve İlhanlılar döneminde daha da geliştirilen en önemli muhasebe kayıt sistemi ise “merdiven metodu” olarak bilinir. Bu yöntemin adının kaynağı, asıl meblağın en yu-

3 Cüveynî, Cengiz Han devrinde doğu ve batı ülkelerinden kayıtlara ve defterlere sığmayacak kadar çok hazinenin toplandığını yazmaktadır. Bk. Cüveynî, Tarih-i cihangüşa, (çev. Mürsel Öztürk), TTK yayını, Ankara 2013, s. 190.

4 Cüveynî, a.g.e., s. 439.

5 Uzunçarşılı, a.g.m., s.67.

6 Kalkaşendî, Subhü'l-'aşâ fi sinâ'atü'l-inşâ, I, Kahire 1913, s. 133-135; Nejat Göyünç, “Defter”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. IX, s. 89.

7 Aksarayî, Müsameratü'l-Ahbar, (çev. Mürsel Öztürk), TTK yayını, Ankara 2000, s. 48.

8 Azerbaycan'da, Urmiye gölünün ortasında bulunan devrin önemli kalelerden birisidir. Bk. Yakut el-Hamavî, Mu'cemü'l-büldân, IV, Beyrut 1977, s. 37; İbn Said, Kitâbü'l-coğ-râfiyâ, (nşr. İsmail el-Arabî) Beyrut 1970, s. 172; Ebu'l-Fidâ, Takvimü'l-büldân, (nşr. M. Re naud), Paris 1840, s. 42.

9 İbn Vasıl, Müferricü'l-kurub ahbar-ı Beni Eyyûb, (nşr. Ö. A. Tedmurî), VI, Beyrut 2004, s. 244-245; Ebu'l-Fidâ, 42; Aknerli Grigor, Okçu Milleti Tarihi, (çev. Hrand D. Andreas-yan), Yedigöze Yayınları, İstanbul 2012, s. 58

gözi

Akademik
Bakış

191

Cilt 17
Sayı 34
Yaz 2024

karda yazılmasından sonra diğer ayrıntıların aşağıya gelecek şekilde ve yatay bir şekilde basamaklar şeklinde sıralanmasıdır. Arapça'nın karakteristik yapısından dolayı bu muhasebe yöntemindeki veriler de sağdan sola doğru yazılıyordu. Burada tüm bilgiler malî yazı olarak bilinen siyakat yazısıyla kaydediliyordu. Bu yazının belirgin özelliği ise Arap harflerindeki heceleme-ye yarayan noktaların yazılmamasıydı. Araştırmacılara göre, bunun temel iki sebebi vardı: Birincisi, siyakat yazısının dar bir alanda fazla bilgiyi sığdırabilmesine olanak sağlamasıydı. İkincisi ise, siyakat yazısının sadece bu alanda özel eğitim almış, yalnızca uzman kişiler tarafından okunup anlaşılabilmesi-ydi. Bu yöntemle, Arapça harflerin noktalarından kaynaklanan fazla yer kaplanması engellenirken, aynı zamanda devlet sırrı olarak kabul edilen bu kayıtların sadece devlet muhasebecileri tarafından okunabilmesi sağlanıyordu¹⁰. Aynı dönemde, malî alanlarda kullanılan siyakat yazısı belirli şifrelerle kaydedilirdi. Her harf, belirli bir sayıyla temsil ediliyordu. Buna göre ا =1, ب =2, ج =3, د =4, ه =5, و =6, ز =7, ح =8, ط =9, ی =10, ك =20, ل =30, م =40, ن =50, س =60, ع =70, ف =80, ص =90, ق =100, ر =200, ش =300, ت =400, ث =500, خ =600, ذ =700, ض =800, ظ =900, غ =1000 ile gösteriliyordu¹¹.

İlhanlılar döneminde, malî işlerdeki bilgi artışı ve muhasebe uygulamalarının anlaşılması için, başlangıçta Abbasilerin son dönemlerinde görev yapmış ve çeşitli konularda derin bilgiye sahip kişilerin devlete katıldığı görülüyor. Ancak devletin muazzam bir coğrafyada hüküm sürmesi ve malî konuların çeşitliliği ve karmaşıklığı, bu alanda uzmanlaşmış insanlara duyulan ihtiyacı artırmıştır. Bu nedenle, çeşitli dönemlerde malî konuların öğretilmesi amacıyla muhasebe öğretim kitapları yazılmıştır. Bu kitaplardan en eski olanı, Hasan bin Ali'nin kaleme aldığı *el-Mürşid fi'l-Hisâb* adlı bir kaynaktır¹². Bu kaynağın başlıca kopyası, İran'daki Kitabhane-i Meclis-i Şuray-ı İslamî'de 21852 numara ile kaydedilmiştir. Müellifi olan Hasan b. Ali Kaşanî¹³, eserin 691/1292 yılında İlhanlı hükümdarı Geyhatu (1291-1295) döneminde yazmıştır. Bu eser, devrin veziri Sadr Cihan'a sunulmuştur. Eserin dili Farsça olup, yazı gayet okunaklıdır. Kaynak, toplamda 190 varak veya 380 sayfadan oluşmaktadır. Bu belirtilen nüsha, müellifin kendi elinden çıkmamış olsa da, yaşadığı döneme yakın bir zaman diliminde ve ismi bilinmeyen bir kişi tarafından kopyalanmıştır. Bilinen üç nüshadan biri, İran'daki Kitabhane-i Meclis-i Şuray-ı İslamî'nde bulunmaktadır. Diğer iki nüsha ise Tataristan Dil, Edebiyat ve Sanat Müzesi ile Medine'deki Mahmudiye Kütüp-

10 Oktay Güvemli-Batuhan Güvemli, "Osmanlı Devlet Muhasebesinde Kayıt Düzeni ve Defter Sistemi", III International Scientific Conference -Skolov Reading, 22-25 April 2015-Saint Petersburg State University-Russia, Sunulan bildiri, s. 22.

11 Mazenderânî, Risâle-i Felekiye, Kitaphane-i Meclis-i Şuray-ı Millî, numara 12288, vr.11b; Muhammed Ali Firuzhuhî, Ma'rifetü's-siyâk, Kitaphane-i Meclis-i Şura-yı Millî, numara 74394, vr.153

12 Hasan b. Ali, Kitabhane-i Meclis Şura-yı İslamî, numara 21852.

13 Hasan b. Ali, a.g.e., vr. 1.

hanesi'nde muhafaza edilmektedir¹⁴. Bahsedilen kaynak henüz neşredilmemiş olsa da, bazı araştırmacılar belli kısımlarını incelemişlerdir¹⁵.

Hasan b. Ali Kaşani'nin hayatı hakkında bilgiler, genellikle kendi eserine dayanır ve döneminde adı nadiren geçer. Ancak, muhtemelen dönemin malî teşkilat birimlerinde çalışan kişilerden biriydi. Eserinin 1292 yılında yazıldığı bilindiğine göre, Hasan b. Ali Kaşani'nin Abâkâ (1265-1282) veya Argun (1284-1291) dönemlerinde bu göreve başlamış olması gerekmektedir. Ayrıca "Kaşani" lakabıyla anılması, kendisinin Kaşan'da doğduğu ve bir dönem burada yaşadığını gösterir. Bu eser, muhasebe konularında derin bir bilgiye sahip olduğunu ve bu alanda sağlam bir eğitim aldığı açıkça gösteriyor. Bununla birlikte, belirtilen kaynağın kendine has özelliği, bugüne kadar Farsça olarak yazılmış en eski muhasebe öğretim kitabı olmasıdır. Eserde, İlhanlı dönemi malî teşkilatı açıkça sunulmaktan ziyade daha çok bir öğretici kitabı niteliği taşır. Bu bakımdan, eser siyakat sanatının öğretimini amaçlamıştır. Yazar, eserin, kendi yakın çevresinin isteği doğrultusunda kaleme alındığını kişisel olarak belirtmiştir. Eser, özellikle *İstifa* kurumunda çalışanlar, genç yaşlarından itibaren bu kurumun içinde eğitim alır ve *Müstevfi*lerin rehberliğinde bu sanatı öğrenirlerdi. Burada temel amaç, dönemin malî yapısını öğretmek ve *İstifa* ilminin kuşaktan kuşağa aktarımını sağlamakta ve eser aynı zamanda dönemin malî teşkilatı ve ekonomik durumu hakkında oldukça önemli bir fikir vermektedir¹⁶. Ancak, eser yalnızca dönemin genel malî durumu hakkında yeterli değildir. Yukarıda da belirtildiği gibi, temel olarak öğretici bir kitap olarak yazılmıştır ve muhasebenin temel özelliklerini ortaya koymak amacıyla tasarlanmıştır¹⁷. Eserin içeriği dönemin malî yönetim teşkilatı, vergi sistemi, mevcut yasalar ve yönetmelikler hakkında son derece değerli bilgiler sunmaktadır. Bu eserin değerini artıran unsurlardan biri, *Divan-ı İstifa*'nın yapısıdır. Ayrıca, malî defterlerin çeşitliliği ve sayısı da önemli bir rol oynamaktadır. Devrin vergi sistemi, gelir kaynakları ve vergi hesaplama yöntemleri gibi konular da eserin değerini belirleyen faktörler arasındadır. Vergi tahsilâtının nasıl yapıldığı da eserin önemini artıran diğer bir husustur. Bu açıdan, eser araştırmacılar tarafından genellikle göz ardı edilen devletin malî teşkilatı, vergi sistemi ve devletin gelir-giderlerinin hesaplanması gibi konular hakkında son derece önemli bilgiler sunmaktadır.

Bu husus ile ilgili bir diğer önemli eserler, Felek 'Ala-i Tebrizi'nin

14 Seyid Muhammed Hüseyinî-Ali Beyât, "Sazman-ı İdare-i İstifa ve Nizam-ı Maliyâtı İran der Ahdi İlhanân ber Esasi Kitab-ı el-Mürşid fi el-Hisâb", *Pejuheşname-i Tarih Temden-i İslami*, LI/1 (Bahar ve Tabistan 1397), s. 9.

15 Esedullah Abdüley Aştiyani, "Aded, Mukadir ve Kesre Nüshe-i el-Mürşid fi el-Hisâb", *Peyyam-ı Baharistan*, X/31, (Bahar ve Tabistan 1397), s. 211-257; Muhammed Bakır Vesuki-Muhammed Hüseyin Süleymanî, "Parçhay-ı Dovre-i Moğul Ber Esasi Nüshe-i Hattı 'el-Mürşid fi el-Hisâb'", *Pejuheşhay-ı Ulum-ı Tarihî*, V/1, (Bahar ve Tabistan 1392), s. 173-193; aynı mlf., "İstilahat-ı Divanî Dovre-i Moğul Ber Esasi Nüshe-i Hattı 'el-Mürşid fi el-Hisâb'", *Pejuheşhay-ı İrânşenasî*, III/1, (Bahar ve Tabistan 1392), s. 85-98.

16 Hasan b. Ali, a.g.e., vr.1-3; Hüseyinî- Beyât, a.g.m., s. 8-10.

17 Hüseyinî-Bayât, a.g.m., 8.

görsel

Akademik
Bakış

193

Cilt 17
Sayı 34
Yaz 2024

1336-1337 yılları arasında yazdığı *Sa'adetname* ve *Kânûnü's-Sa'âde* iki kaynaktır. *Kânûnü's-Sa'âde*, *Sa'adetname*'ye göre daha detaylı bir içeriğe sahiptir ve Olcaytu'nun hüküm sürdüğü (1304-1316) dönemde yazılmaya başlanmıştır. Bu eser, yakın zamana kadar İran'da yazılmış en eski Farsça muhasebe öğreti kitabı olduğu düşünülmüş olsa da¹⁸, *el-Mürşid fi'l-Hisâb*'ın keşfiyle bu düşünce geçerliliğini yitirmiştir. Eser, Gazan'ın (1295-1304) son zamanlarında vezirliğe getirilen Sa'deddin Muhammed Saveci'nin emriyle, kendi oğlu Şerafeddin'e muhasebe prensiplerini öğretmek gayesiyle kaleme alınmıştır. Ancak, devrin kargaşalı siyasi hadiseleri, 1336-1337 yıllarında tamamlanmasına neden olmuştur. Bu önemli kaynağı ilk keşfeden kişi ise Zeki Velidi Togan'dır. Togan, kaynağı 1930 yılında ilmî bir seyahat sırasında Konya Yusufpaşa Kütüphanesi'nde bulmuş ve bir yıl sonra yazdığı bir makalede bu kaynağı etraflıca ele almıştır¹⁹. Eser, diğer muhasebe öğreti kitaplarında olduğu üzere, siyakat yazısı kullanılarak kaleme alınmış ve *el-Mürşid fi'l-Hisâb* gibi de birer öğretim kitabıdır. Ayrıca devletin malî yönetim hiyerarşisi, vergi nizamı, mevcut yasa ve içtihatlar hususunda malumat vermektedir. Kaynağın ardından çeşitli nüshaları da keşfedilmiştir ki bunların en muteberi Ayasofya Kütüphanesi'nde saklanan bir kopyasıdır. Bu eser kaybolduğu tahmin edilen²⁰ ve çalışmamızda üçüncü kaynak olarak tanıtılacak olan *Kânûnü's-Sa'âde* ile birlikte bir doktora tezinde işlenmiş, bu minvalde her ikisinin de neşirleri güm yüzü görmüştür. *Kânûnü's-Sa'âde*, *Sa'adetname* gibi Felek 'Ala-i Tebrizî'nin kaleminden çıkmıştır. Ancak, *Sa'adetname*'den kısadır ve devrin muhasebe öğretileri hakkında kısa bilgiler sunar²¹.

İmad es-Seravî tarafından 1339-1344 yılları arasında yazılan *Camiü'l-Hisab* adlı esere gelince, bu eser Nejat Göyünç tarafından doktora tezi olarak incelenmiştir²². Zeki Velidi Togan, *Sa'adetname* gibi, *Camiü'l-Hisab* adlı eseri de Konya Yusufpaşa Kütüphanesi'nde bulup bilim dünyasına tanıtan kişidir. Eser, kaynakta geçen bir konudan dolayı *Camiü'l-Hisab* olarak adlandırılmıştır. Göyünç tarafından detaylı bir şekilde tanıtıldığı için²³, burada fazla detaya girmeden bahsedilecektir. Ancak, *Camiü'l-Hisab*, *Sa'adetname* ve *Kânûnü's-Sa'âde* ile birlikte kullanıldığında, İlhanlı dönemi muhasebesi hakkında kapsamlı bilgilere ulaşılabilir. Ayrıca, 1337/38 yıllarına ait devlet bütçesinin tam bir kopyasının bulunması, eserin büyük değerini vurgular.

İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra kaleme alınmış olmasına rağmen, Mazenderânî'nin *Risâle-i Felekiye der İlm-i Siyakât* adlı eseri, İlhan-

18 Nejat Göyünç, "İmâd es-Seravî ve Eseri", s. 73; Elitaş- Elitaş, a.g.m., s. 105.

19 Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'da İktisadi Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (1931), s. 14-15.

20 Göyünç, "İmâd es-Seravî ve Eseri", s. 73-74.

21 Mirkamal Nabipour, "Die Beiden Persischen Leitföden des Falak Ala-ye Tebrizi über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert", *George-August Üniversitesi Göttingen* 1973, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

22 Nejat Göyünç, "Das sogenannte Gâme'ol-Hesâb das 'Emâd as-Sarâwî", *George-August Üniversitesi Göttingen* 1962, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

23 Göyünç, "İmâd es-Seravî ve Eseri", s. 73-86.

lı dönemi muhasebe öğreti kitaplarının geleneğini sürdürmesi bakımından önemlidir. Eser, 1460-1461 yıllarında yazılmıştır. Eser yine Zeki Velidi Togan tarafından bulunup tanıtılmıştır. Walther Hinz ise eserin yayınlanmasıyla birlikte önsöz, indeks ve özel terimlerin Almancaya çevirisini gerçekleştirmiştir²⁴. Ancak bu neşirden sonra, bu eserin daha iyi bir nüshası bulunmuştur. Bu nüsha, İran'daki Kitaphane-i Meclis-i Şuray-ı Millî'de 12288 numarayla muhafaza edilmektedir. Daha önce zikredilen eserler kadar mufassal malumata havi değilse de *Risâle-i Felekkiye*, mezkur eserlerle karşılaştırılabilir olarak kullanıldığında, İlhanlı dönemi malî durumu ile ilgili müspet bilgiler sağlayacağı kesindir.

Hülasa, mezkur eserlerin birbirlerinden etkilendikleri ve birbirlerine kaynaklık ettikleri görülmektedir. Lakin *el-Mürşid fi'l-Hisâb*, diğer muhasebe öğreti kitaplarından daha erken bir tarihte kaleme alındığı için, İlhanlı malî yapılanmasıyla ilgili daha kabul edilebilir bilgiler sunar. Özellikle malî defterlerin çeşitleri ve içerikleri konusunda farklı bir bakış açısına sahiptir, bu da onu diğer kitaplardan ayıran bir özelliktir. *El-Mürşid fi'l-Hisâb* ile *Sa'adetname* ve *Kânûnü's-Sa'ade* gibi daha sonraki eserler, farklı başlıklar altında yer alsada, içerdikleri konuların birbirine benzer olduğu görülmektedir. Ancak bu benzerliklerin, el-Mürşid fi'l-Hisâb'ın yazılmasından Sa'adetname ve Kânûnü's-Sa'ade'nin yazılmasına kadar yaklaşık yarım asırlık bir süre geçtiği göz önüne alındığında, zaman içinde yaşanan değişimleri anlamak önemlidir. Gazan devri reformları sırasında devletin birçok biriminde yapılan değişikliklerin yanı sıra, malî teşkilatın da bu değişimlerden etkilendiği düşünülmektedir. *Sa'adetname* ve *Kânûnü's-Sa'ade* gibi eserlerin yazıldığı dönemde, büyük ihtimalle Felek 'Ala-i Tebrizî gibi yazarların kaynakları arasında *el-Mürşid fi'l-Hisâb* da bulunmaktaydı. İmad es-Serâvî, *Sa'adetname* ve *Kânûnü's-Sa'ade*'den geniş ölçüde faydalanarak *Camîü'l-Hisab*'ı yazarken, Mazenderânî ise *Risâle-i Felekkiye*'yi kaleme alırken es-Serâvî'nin eserinden istifade etmiştir. Son olarak muhasebe öğreti kitapları arasında en eski eser olarak *el-Mürşid fi'l-Hisâb* kabul edilse de, bundan daha eski eserlerin de yazılmış olması mümkündür.

İlhanlılarda Malî Teşkilat Birimleri

İlhanlı Devleti'nin malî yapısını şekillendiren en önemli birim, *Divan-ı İstifa* idi²⁵. Moğollar, İran'a yerleştiklerinde malî konularda bazı düzenlemeler yapmış olsalar da, asıl düzenli bir malî teşkilatın oluşturulması zaman almıştır. Bu süreçte, Abbasi Devleti'nin malî teşkilatı model alınarak bir yapı oluşturulmuş ve zamanla çeşitli düzenlemelerle geliştirilmiştir. Ancak, devletin ilk dönemlerinde kısmi bir teşkilat yapısının kurulduğu da görülmektedir. Bu dönemde *Divan-ı İstifa*'nın yanı sıra²⁶, malî işlerin ilk dönemlerde

24 Muhammed b. Kıyâ el-Mazenderânî, *Risâle-i felekkiye der ilm-i siyakât*, (nşr. Walther Hinz), Wiesbaden 1952.

25 Hasan b. Ali, a.g.e., vr. 164; Şems Şerik Emin, Tahran 1357, s. 139.

26 Cüveynî, *Tesliyetü'l-İhvân*, (tsh. Abbas Mahyar), Tahran 1361, s. 67.

görsel

Akademik
Bakış

195

Cilt 17

Sayı 34

Yaz 2024

Defterdar-ı Memâlîk tarafından daha çok yönetildiği tahmin edilmektedir. *Defterdârî-i Memâlîk*, aslen devlet gelir ve giderlerinin kaydını tutmakla sorumlu idi. Ancak, bu kurum aynı zamanda hem İlhanlı merkezi hem de vilayetlerdeki hesap defterlerini denetler ve gerektiğinde şikâyetler üzerine hesap defterlerini incelemekle meşgul olurdu. Abâkâ devrinde (1265-1282), Şemseddin Cüveynî tarafından kurulan bu kurumun ilk başkanı Seyyid Sadreddin Hamza oldu. Devlet gelir ve giderlerinin düzensiz olduğunu fark eden Cüveynî, bu gelirleri kontrol etmek ve kaydetmek, hesaplamak için bazı girişimlerde bulunmak zorunda kaldı. Bu yüzden, Şemseddin Cüveynî, Hacı Cemaleddin Munşî ile görüşmüş ve sonrasında vilayet ve muhassıllara gönderilen belgelerin *Divan*'da ele alınması ve bunların yazıya dökülerek tarih sırasına ve gönderildikleri şehir ve vilayetlere göre ayrı ayrı kaydedilmesi kararlaştırılmıştır. Bu sayede İlhanlı İmparatorluğu'nun bütçesi kısmen düzenlenmiş oldu. Daha sonra, bu kuruma ait bazı yetkilerin *Divân-ı İstifa*'ya devredilmesi kararlaştırıldı²⁷.

Divân-ı İstifa'nın kökenleri muhtemelen İlhanlı Devleti'nin Abâkâ veya belki de Ahmed Teküder döneminin başlarında (1282) ortaya çıkmış olabilir. Bu kurumun lideri olan *Mustevfiler*, *Divan-ı Buzurg*'a bağlıydı ve finansal konularla ilgileniyorlardı. *Mustevfiler*, genellikle finansal ve hesap uzmanları arasından seçilir ve çeşitli malî konularla uğraşırlardı. Devletin bütçesi, gelir-gider dengesi, maaşların düzenlenmesi ve vergi denetimi gibi konuları ele alarak bu bilgileri özel defterlere kaydetmekten sorumluydular. İlhan veya *Sahib-i Divan* olarak bilinen baş vezir, genellikle *Divân-ı İstifa*'ya sunulan defterlerin bir kopyasını incelerdi. Ancak arazi ve *iktâ* defterleriyle genellikle *Pervane* adlı başka bir yetkili ilgilenirdi. *Pervaneler*, arazi ve *iktây*la ilgili belgeleri düzenler, bu konuda yazılı emir ve beratları hazırlarlardı²⁸. Ayrıca, finansal işlerle ilgili diğer divanlar da *Divân-ı İstifa*'ya bağlıydı ve *Mustevfi*'nin talimatlarına icabet etmek zorundaydılar²⁹. *Mustevfi*'nin sorumluluk alanı oldukça geniş olduğundan, alt düzeyde *Naib Mustevfi-i Memâlîk* adı verilen görevlilerle iş birliği yaparlardı. Bu görevliler, *Mustevfi*'nin eyaletlerdeki temsilcileri olarak görev yaparlar ve onun adına işleri yürütürlerdi. Bu işler arasında beldelerdeki vergilerin veya gelirlerin toplanması ve ilgili defterlere kaydedilmesi bulunurdu. *Naib Mustevfi-i Memâlîk*'in atanması özel bir yarlık ile *Divan-ı Buzurg* tarafından yapılırdı. Maaşlarını, görev yaptıklarında yer alan toprak gelir ve vergilerden elde ettikleri parayla, nakit veya mal olarak alırlardı³⁰.

Vergi toplama işleriyle ilgilenen muhassıllar, aynı zamanda *Daruga*

27 Nahcivânî, *Düstürü'l-katib fi ta'yînü'l-meratib*, nşr. Abdülkerim Alizade, II, Moskova 1971, s. 125-132; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e, s.TTK yayını Ankara 1988, s. 213-216; İbrahim Güneş, "Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-681/1265-1282)", *Muğla Sıtkı Koçman Ü. SBE, Muğla 2021, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)* s. 276.

28 Uzunçarşılı, a.g.e, s.9 5.

29 Nahcivânî, a.g.e., II, s. 94-105, 309-311; Emin, a.g.e., s. 219.

30 Nahcivânî, a.g.e., II, s. 99-104; Güneş, a.g.t., 276-277.

veya *Baskak* olarak da adlandırılırlardı. Bunlar, vergi tahsilâtıyla görevli memurlardı. Temel görevleri, devletin belirlediği yasalara ve miktarlara uygun şekilde vergi toplamaktı. Bu görevi yerine getirmek için, İlhan tarafından bizzat altın-tamga gibi işaretler verilirdi. Muhassılların emrinde, vergi tahsilâtında yardımcı olmak üzere belirli görevliler bulunurdu. Muhasıl, bu yardımcılarla birlikte vergiyi toplar, alındığı yer ve türlere göre dağıtır ve ardından ilgili defterlere kaydederdi. Son olarak, topladığı vergi miktarını merkeze götürerek *Divân-ı İstifa*'ya teslim ederdi³¹. Gelirler, *Defter-i Kanun* adı verilen defterlere kaydedilirdi. Bu defterler genellikle *Defter-i Kanun Emval* ve *Defter-i Kanun Karar-ı Me'huz* olmak üzere iki kısma ayrılırdı. *Defter-i Kanun Emval*, bir bölgenin gelirlerinin detaylı bir şekilde kaydedildiği defterlerdi. *Defter-i Kanun Karar-ı Me'huz* ise genellikle tamga vergileri ve toprak tahriri gibi çeşitli işlemlerin kaydedildiği defterlerdi³².

İlhanlılar döneminde, genellikle Müslümanların çoğunlukta olduğu bir bölgede, Moğol egemenliğinin kurulması ve bu egemenliğin genellikle vergi toplama odaklı ekonomik bir yapıya sahip olması nedeniyle vergi toplama süreçlerinde sık sık zorluklar yaşanması kaçınılmaz olmaktadır. *Muhassılların* kişisel hırsları nedeniyle vergi toplama süreçlerinde usulsüzlük hadiseleri de bunun peşinden geliyordu. Bu durum, halkın şikâyetleriyle bazı görevlilerin dikkatini çekmiştir. Örneğin, Nahcivânî'nin anlattıklarına göre, vergi toplamak amacıyla vilayetlere gönderilen *Muhassılların* halktan usulsüzce fazladan para veya eşya toplamasını engellemek için *Divan-ı İstifa* tarafından gönderilen denetleyiciler bulunurdu. Bu denetleyicilerin asıl amacı vergilerin adilane bir şekilde toplandığını kontrol etmektir. Ancak her kasabaya veya beldeye ulaşamayacaklarından, birçok görevli bu işi yürütür ve vergi tahsilatını aynı yöntemle denetlerdi.³³ Mesela, 679/1280 yılında, Atamelik Cüveynî'nin halktan haksız yere para topladığı iddiası ortaya çıktığında, Abâkâ, Tâtğacâr Yargucî'yi bu konuda görevlendirmiş ve kendi de bu emirle iddiaları araştırmıştır³⁴.

Benzer şekilde, vergi tahsilâtını denetleyen bu görevliler, bazen tanıdık oldukları kişileri dikkate almaz ve fazla vergi alınmasına göz yumabilirlerdi. Bu da usulsüz vergi toplama anlamına gelirdi ve genellikle halk arasında büyük bir infiale neden olurdu. Bu tür durumlarda, *Ta'dil-i Kanûn* adı verilen bir prosedür devreye girerdi. Bu prosedür, durumun gerçek yüzünü öğrenmek ve eğer bir usulsüzlük varsa bunu düzeltmek için merkezden görevlilerin gönderilmesini sağlardı. Bu görevliler, fazla alınan vergi veya mal sahiplerine iade eder ve suçluları tespit ederek durumu detaylı bir raporla *Divan-ı İstifa*'ya sunarlardı³⁵. Sonrasında, muhassılların usulsüz vergi toplama

31 Nahcivânî, a.g.e., II, s. 176 -177; Emin, a.g.e., s. 214-216; Güneş, a.g.t., s. 277.

32 Nahcivânî, a.g.e., II, s.144; Amulî, Nef'isü'l-finûn fi 'ara'isü'l-'uyun, (nşr. Hac Mirza Ebu'l-Hasan Şi'rânî), I Tahran 1363, 324-325; Güneş, a.g.t., s. 277.

33 Nahcivânî, a.g.e., II, s.141-145; Güneş, a.g.t., s. 278.

34 Cüveynî, Tesliyetü'l-İhvân, s. 119.

35 Nahcivânî, a.g.e., II, s.145-146.

görsel

Akademik
Bakış

197

Cilt 17
Sayı 34
Yaz 2024

dıklarının *Ta'dil-i Kanûn* yöntemiyle tespit edilmesi durumunda, fazla para *İstihrâc Mutassarifân-ı Vilayet* adı altında mükelleflere iade edilirdi. Bu şekilde, bu görevlilerin adilane davranmaları sağlanır ve böylece halktan fazla para alınması engellenirdi³⁶. Abâkâ, 678/1279 yılında Fars Bölgesi'nde meydana gelen bazı şikayetler nedeniyle Suncâk Noyan'ı Şiraz'a gönderirken³⁷, devlet gelir ve giderlerinin kaydedildiği hesap defterlerini inceleyerek, bazı usulsüz hesapların tutulduğunu fark eden Abâkâ da suçla karışan bazı ikta sahiplerini yargılatıp hapse attırmıştır.³⁸

Divan-ı Buzurg'a bağlı olarak faaliyet gösteren *Sahib Cem'-i Emvâl-i Divân* adlı başka bir yapı mevcuttu. Bu birimin başında, Divan-ı Buzurg'un mal varlığından sorumlu bir kişi bulunurdu. Bu kurum, divana ait her türlü mal veya eşyadan sorumluydu. Başındaki kişi ise İlhan tarafından özel bir yarlık ile seçilen, güvendiği kişiler arasından belirlenirdi³⁹. Bir diğer idari birim olan *Münâsib Kalemî-i Vilâyet*, *Divan-ı Buzurg*'a bağlı olarak faaliyet göstermekteydi. Bu birim, vilayetlerle ilgili haberleşmelerden, hesap incelemelerinden ve ilgili defterlerin denetlenmesinden sorumluydu. *Divan-ı Buzurg*, vilayetlere temsilciler göndererek, bu bölgelerin gelir ve giderlerini kayıt altına almalarını sağlardı. Vilayetlere gönderilen emirlerle birlikte, devlet memurlarının ve diğer görevlilerin harcamalarını denetlemek için bu kayıtları özel defterlere (*varak-i mâli huzâne*)⁴⁰ geçirirlerdi. Ayrıca, vilayetlerde görev yapan hâkimler, kadılar, müfettişler ve diğer tüm devlet memurları, her günün sonunda bu divan üyesine ait zabıtları teslim etmekle yükümlüydüler. Bu kayıtlar daha sonra defterlere aktarılır ve yıl sonunda *Divan-ı Buzurg*'da kontrol edilmek üzere sunulurdu. Eğer bu hesaplarda herhangi bir sorun veya açık bulunmazsa, defterler kontrol edildikten sonra devlet arşivinde muhafaza edilirdi⁴¹.

Divan-ı Buzurg'un yönetici, kâtip ve güvenlik personelinin yanı sıra, divanın hesaplarını tutan veya defterlerini düzenleyen bazı görevlilerin varlığı bilinmektedir. Bu görevlilerden biri, kaynaklarda *Daire-i İhtisab* olarak adlandırılan, *Muhtesib* adı verilen kişilerdir. Bu kişiler, *Divan-ı Buzurg*'da kaleme alınan bir emir yazısı ile vilayet ve şehirlerde görevlendirilirdi. Vilayette görevlendirilmelerine rağmen, aslında *Divan-ı Buzurg*'ın adına iş yaparlardı. Vazifeleri, devlet tarafından standardı belirtilmiş uzunluk veya

Gör

36 Nahcivânî, a.g.e., II, s.152-155.

37 Vassâf, Tarih-i Vassâf, Bombay 1269, s. 203; Tahrîr-i Târih-i Vassâf, (tsh. Abdu'l-Muhammed Âyetî), Tahran 1346, s. 118; Zerkûb Şîrâzî, Şîrazname, (tsh. İ.Cevadî), Tahran 1350, s. 92; Hafız Ebrû, Coğrafya-yı Hafız Ebrû, (nşr. Sadık Secadî), II, Tahran 1375, 178; Erdoğlan Merçil, Fars Atabekliği Salgurlular, TTK yayını, Ankara 1991, s. 115; Denise Aigle, Le Fârs sous la domination mongole: politique et fiscalité, XIII-XIV, Paris 2005, s. 126; Güneş, a.g.t., s. 278.

38 Vassâf, s. 204-207; Tahrîr-i Vassaf, s. 119-121; Hafız Ebrû, Coğrafya, II, s. 178-179; Merçil, a.g.e., s. 116; Aigle, Le Fârs sous la domination mongole: politique et fiscalité, s. 126-127. Buna benzer Anadolu'daki bir hadiseler için de bk. Aksarayî, s.185-186, 211.

39 Nahcivânî, a.g.e., II, s.163.

40 Aksarayî, a.g.e., s. 185.

41 Nahcivânî, a.g.e., II, s.164-165.

ağırlık birimlerinin, aslına uygun olup olmadığını tartmak adına haftada bir kez çarşı ve pazarda satılan malları teftiş etmekte.⁴² Ayrıca, Nahcivânî tarafından *Muttasır fî Tamga* adında başka bir birimden de bahsedilir. Bu kurum, Moğollar tarafından da gümrük kalemi olarak bilinen ve aslında arazi taksimatıyla ilgili mukata'a, emanet ve zeamet kurallarına göre görevlendirilen bir kurumdur. Yazarın anlattıklarına üzere, bu birim, işleri tanzim eden kâtip ile birlikte, işleri yürüten kayyum ve yazışmalara mühür basan tamgacı olmak üzere üç kişiden oluşurdu⁴³. Aslında, kâtipler gümrük işlerinde alınan her türlü nakit para veya malı ilgili defterlere kaydetmekle sorumluydular. Bu defterler, diğerlerinde olduğu gibi olduğu senenin bitiminde, tetkik edilmesi için *Divan-ı Buzurg*'a sunulurdu. Tahsil edilen verginin nakit veya mal olarak değerini belirleyen ve verginin temelini ve uygulanma yöntemlerini belirleyen kişi de *kayyum*du, Tamgacı, tahsil edilen bu verginin kaydedilerek, devlet mührü olan tamga ile mühürlendi. Aynı şekilde vergiyi toplamakla yükümlü olan her türlü esnaf, tüccar ve dükkân sahibine tahsil ederdi⁴⁴. Vergi toplama işiyle en geniş yetkilere sahip olanlar, vergi memurları olarak adlandırılan Baskaklar ve şehirlerin sivil yöneticileri olan *Darugaları*⁴⁵. Bununla birlikte *İdare-i Defâtir ve Esnâd* adlı kurum da *Divan-ı Buzurg*'a senenin bitiminde teslim edilmek üzere divanda tutulan defterleri, Defterhane'de divanın özel kâtipleri tarafından tertip edilerek ihtiva ettikleri malumata ciltli (yeni ciltli) defterlere işlemekti. Bu kurumun günümüzdeki karşılığı arşiv daire başkanlığıydı. Temel amacı, merkez ve vilayetlerden gelen defterleri korumak ve ihtiyaç duyulduğunda yeniden incelenmeye sunmaktı. Bu defterlere zaman zaman geçmişte, bazı usulsüz işlerin tespiti adına tarandığından, gerektiğinde hızla geri getirilmesi gerekiyordu⁴⁶. Bu kayıtlar, belirli bir dönemde seyyar şekilde de muhafaza edilmiştir⁴⁷.

İlhanlılar döneminde, hanedan üyelerine tahsis edilen topraklar veya toprak gelirleri (incü) dışında, İslamî toprak tahrir sisteminin belki de en önemli uygulamalarından biri olan İkta sistemine geniş bir şekilde yer verilmiştir. Bu sistemle ilgili tüm bilgiler özel defterlere kaydedilmiştir⁴⁸. Hakikaten, İlhanlılar öncesinde olduğu gibi, İkta, belirlenmiş bir alan veya toprak gelirlerinin, iş yapması karşılığında ve hayat boyu kayıt altına alınarak bir kişiye verilme usulüydü. Bu uygulama, İlhanlı Devleti'nin kurulmasıyla birlikte başlamış ve sonraki dönemlerde daha da yaygınlaşmıştır. Müstevfi'nin gözetimi altında, belirlenen topraklar, hükümdarın belirlediği genişlik ve görevlinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere emirlere veya askerlere verilir. *İkta*'nın diğer alanlarda olduğu gibi sıkı kuralları vardı; verilecek mülkün

42 Hasan b. Ali, a.g.e., vr. 187; Nahcivânî, a.g.e., II, s. 224-227.

43 Emin, a.g.e., s. 101-102.

44 Hasan b. Ali, a.g.e., vr. 226-232; Nahcivânî, a.g.e., II, s.138-139; Mazenderânî, a.g.e., s. 176.

45 Nahcivânî, a.g.e., II, s. 183, 258.

46 Nahcivânî, a.g.e., II, s. 73 -92, 130-131.

47 Vassâf, a.g.e., s. 401; Tahrir-i Vassâf, s. 223.

48 Emin, a.g.e., s.24-27; Güneş, a.g.t., s. 246.

türü, gelirleri ve verilme süresi önceden belirlenir ve bu kurallara uyulurdu. Her türlü *İkta*, *İkta Defterleri*'ne kaydedilirdi. Bu topraklar, türlerine göre “Mufassal” ve “Mahdud” olmak üzere iki başlığa ayrılırdı⁴⁹.

İlhanlılar döneminde, *Suyûrgâl* veya *İnam* adı verilen başka bir toprak tahrir uygulaması da bulunmaktaydı. Bu, doğrudan İlhan tarafından, savaşlarda veya devlet hizmetinde önemli hizmetlerde bulunmuş kişilere veya şehzadelere verilen, *al-tamgah yarlık* usulüyle tahsis edilen toprak veya toprak gelirleriydi. Bazen ise bu topraklar, Ermeni prens veya krallarına da verildiği gibi⁵⁰ devlete bağlı yerel hanedan veya tâbi devlet hükümdarlarına bazen vergiden muafiyetle birlikte bahşedilen mülkler olurdu. Bu mülkler, *İkta* lar gibi vergiye tabi değillerdi. *Suyûrgâh* olan kişi, gelirlerini aldığı mülk üzerinde geniş yetkilere sahipti. *İkta* ile *suyûrgâl* arasındaki temel fark ise *İkta* sahibinin mülkü devredememesi veya ölümünden sonra çocuklarına intikal etmemesine karşılık, *suyûrgâl* uygulamasında mülkü alan kişinin bu yetkilere sahip olmasıdır⁵¹.

İlhanlı tarihinde Dalây olarak adlandırılan bölgelerde mülk veya gelir doğrudan *Hazine-i Amire*'ye bağlıydı. Bu kelime Türkçe ve Moğolca'da deniz, okyanus veya geniş çöl anlamına gelir; “alây”, “talây” veya “taluy” gibi farklı varyasyonlarda kullanımları mevcuttur.⁵² Bahsedilen Dalây bölgeleri, özel divanları olan ve “Divan-ı Dalây” olarak adlandırılan kurumlara sahipti. Bu *Divan-ı Dalây*, tıpkı *Divan-ı İncü* gibi özel işlerle ilgilenirdi. Bu Dalây bölgeleriyle ilgilenen özel görevliler ise *Mustevfiler* olarak bilinirdi. Misal, Anadolu'daki *Mustevfiler*den ikisi, özel olarak bu *Dalây* bölgeleriyle tavzif edilmişlerdi⁵³.

İlhanlılar Zamanında Muhasebe Defter Türleri

İlhanlılar için malî bilgilerin kaydedilmesi büyük önem taşımaktaydı ve her türlü malî işlem belgelenirdi. Bu işlemler genellikle çeşitli isimlerle anılan defterlerde tutulurdu. İlhanlılar, yıllık hesapları ve yazışmaları bu defterlere kaydederdiler ve yıl sonunda bunlar merkeze iletilirdi. O dönemde, geniş bir imparatorluğa hükmeden bir devlet için her türlü bilginin kayıt altına alınması son derece önemliydi. Dolayısıyla, her görevli kendi alanındaki işlemleri bu defterlere kaydeder ve genellikle yıllık olarak İlhanlı merkezine

49 Nahcivânî, a.g.e., II, s.141; Güneş, a.g.t., s. 247-248.

50 Aknerli Grigor, a.g.e., s. 37-38.

51 Hasan b. Ali, a.g.e., vr. 305 vd.; Togan, a.g.m., s. 38; Uzunçarşılı, a.g.e., s.236; Emin, a.g.e., s. 155-156; Kâzım Paydaş, “Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması”, Bilig, S. 39, (Güz 2006), s. 195-218; Güneş, a.g.t., s. 248-249 . Suyûrgâl usulü, Timurular devrinde de devam etmiştir. Bk. Hafız Ebrû, Zeyil kitab zafername-i Şamî, Archiv Orientalni VI/1, 1933, s. 4/433.

52 Aksarayî, a.g.e., s. 144, not. 301; Emin, a.g.e., s. 134-136; H. F. Schurmann, “Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century”, Harvard Journal of Asiatic Studies, XIX/3-4, (December 1956), s. 304-389, 330; Güneş, a.g.t., s. 249 .

53 Geyhatu devrinden önce bu işlere Hasan Beğ adında birisi bakmaktaydı ve bu görev daha sonra incü işi ile birlikte Mücireddin Emir Şah'ın uhdesine bırakıldığı bilinmektedir (bk. Aksarayî, s. 183; Emin, a.g.e., s. 143-144).

görsel

veya ilgili otoritelere iletirdi. Bu iki konu büyük önem taşıyordu: Birincisi, devlete ait tüm verileri kaydetmek ve arşivlemek; ikincisi ise herhangi bir şikayet durumunda veya usulsüz bir işlem tespit edildiğinde, bu defterlere başvurarak durumu değerlendirmektir. Bu sayede gelir ve giderlerin detaylı bir şekilde kaydedilip kontrol altında tutulması sağlanıyordu⁵⁴. Geniş coğrafyanın yönetimi sırasında uygulanan politikaların ve icraatların kanun ve nizama uygunluğu da bu defterler aracılığıyla belirlenirdi. Merkez veya vilayetlerde kullanılan defterler, getirilme tarihlerine veya gönderildikleri bölgeye göre konu başlıklarına ayrılır ve uzmanlar tarafından incelenerek düzenlenirdi. Daha sonra bu bilgiler daha kapsamlı defterlere aktarılırdı. Böylelikle tüm kayıtlar merkezi bir sistem altında toplanmış olurdu. Bu defterlerin hazırlanması genellikle Moğolca'da "kâtip" anlamına gelen "Bitikçi" adı verilen uzmanlar tarafından yapılırdı ve genellikle "Ulu Bitikçi" olarak adlandırılan bir başkanlık altında çalışılırdı⁵⁵.

Bitikçiler, belirlenen miktarlara göre gelir ve giderleri günlük, aylık ve yıllık olarak sınıflandırarak çeşitli isimlerle anılan defterlere kaydederdiler⁵⁶. Ayrıca, bitikçilerin kesinlikle siyakat yazısını bilmesi gerekiyordu. Ancak, Nahcivânî'ye göre, Gazan dönemine kadar defterlerin düzenli bir şekilde tutulmuyorlardı. Bu defterlerin genellikle *Beytü'l-Mal* olarak bilinen devlet hazinesi için gelir ve giderlerin kaydedilmesinde kullanılıyordu⁵⁷. Abâkâ döneminde, defterlerin Hâce Şemseddin Alkanî tarafından denetlendiği görülmektedir. Örneğin, Mesud Yalvaç 667/1269 yılında geldiğinde, hesaplarının silinmesini istediğinde, Abâkâ, Hâce Şemseddin Alkanî'yi bununla alakadar olması için makamına çağırarak, o da malî defterlerini tetkik ederek, malumatı bir haftada rapora döküp İlhanlı hükümdarına teslim etmiştir⁵⁸. Şemseddin Cüveynî'nin yolsuzluk suçlamasıyla yargılandığı dönemde, Abâkâ da aynı şekilde ilgili malî defterlerin denetlenmesini talep etmiştir⁵⁹.

İlhanlılar döneminde, malî defterler senenin bitiminde *Divan-ı Buzurg*'a teslim edilmek üzere hazırlanıyordu. Ancak, elimizdeki kaynaklarda bu defterlerin sayısı ile ilgili farklı kayıtlar bulunmaktadır. Müelliflerimizden Hasan b. Ali, bu defterlerin sayısının 7 olduğunu belirtmektedir. Buna göre, bu defterler sırasıyla şunlardır: 1. *Defter-i Ahsa*: Gelir kayıtlarını içeren defterler; 2. *Defter-i Ta'in Emvâl*: Malların tespiti ve vergilendirilmesine ilişkin

54 Mazenderânî, a.g.e., II, s. 2.

55 Nahcivânî, a.g.e., II, s.105-106; Emin, a.g.e., s. 31. Bağdad seferi sırasında bu görevde bulunan Hindu Bitikçi, gözünden büyük bir yara almış, bunu gören Hülegü da Bağdad kuşatmasını daha da hızlandırmıştır (bk. Reşidüddîn, Câmî'üt-tevârih, tsh. Muhammed Rûşen ve Mustafa Müsevî, II, Tahran 1373, s. 1015). Bir diğer bitikçi ise Kuka Bitikçi 1258 (bk. Reşidüddîn, a.g.e., II, s. 1020), Emir Algu Bitikçi 1265 yılında (bk. Reşidüddîn, a.g.e., II, s. 1052) ölmüştür.

56 Hasan b.Ali, a.g.e., vr. 167-173.

57 Nahcivânî, a.g.e., II, s. 129-131.

58 Reşidüddîn, a.g.e., II, s. 1063-1064; Ahmed Tebrizî, Şahişahname: Tarih-i manzur Moğulân ve İlhanân ez karn heştem hicri, (tsh. Mahmud Afşar), Tahran 1397, s. 570.

59 Reşidüddîn, a.g.e., II, s. 1114.

görsel

Akademik
Bakış

201

Cilt 17
Sayı 34
Yaz 2024

defterler; 3. *Defter-i Kanun Emvâl*: Kanuni gelirlerin kaydedildiği defterler; 4. *Defter-i Ceride-i Memâlik*: Ülkeler arası haberleşme ve resmi yazışmaların kaydedildiği defterler; 5. *Defter-i Cami'u'l-Kısmat bi't-Tumanat*: Tımar sistemine göre toprakların dağıtımını içeren defterler; 6. *Defter-i Ceride-i Arz Huyul ve'l-Asker*: Toprak sahipleri ve askeri teşkilatla ilgili kayıtların tutulduğu defterler; 7. *Defter-i Ruzname (Ruznamçe)*: Günlük olayların kaydedildiği ve resmi kayıtların tutulduğu defter.

Bu defter türlerinin detayları daha sonra kaydedilmiş olan kaynaklarda farklılık gösterir, bu yüzden bunların ayrıntılarıyla ilgili bilgi vermek uygun olacaktır.

1. *Defter-i Ahsa'-Daftr Ahvâ*: Bu defterler, devletin ana gelirlerinin kaydedildiği kayıtlardı. Gelir akışını gösteren bu defterlerde, vergiler, damga harçları ve diğer gelir kalemleri titizlikle kaydedilirdi⁶⁰.

2. *Defter-i Ta'in Emvâl-Daftr Ta'in Amâl*: Eskiden, belli bir bölgedeki nüfusun, sahip oldukları değerli eşyalar ve hayvanlarla birlikte detaylı bir sayımı yapılırdı. Bu bilgiler, sayım defterlerine dikkatlice kaydedilirdi. Ardından, bu varlıklara sahip olan kişilerin gelirleri hesaplanır ve kaydedilirdi⁶¹.

3. *Defter-i Kanun Emvâl-Daftr Kanun Amâl*: Bu defterler, devletin tüm bölgelerindeki malî kayıtların en detaylı ve kapsamlı şekilde tutulduğu kayıt defterleriydi. Her türlü malî kalemi içerir ve devletin genel gelir-gider dengesini sağlamak için kullanılırdı⁶².

4. *Defter-i Ceride-i Memâlik-Daftr Ceride-i Mmâlik*: Bu defterler düzenli aralıklarla yenilenir ve tümenlerin düzenli bir şekilde kaydedildiği belgelerdir. Mutasarrıflar, şahinler, bitikçiler ve mevaciplerin isimleri gibi bilgilerin yanı sıra, silahlar ve benzeri araç gereçlerin sayıları ile devletin çeşitli birimlerinde kullanılmak üzere alınan malzemelerin yanı sıra mahkemelerden elde edilen gelirler gibi detaylar da kaydedilirdi.⁶³

5. *Defter-i Cami'u'l-Kısmat bi't-Tumanat-Daftr Jamc-i Qsmât b'at-Tumanât*: Bu defterler genellikle mahkemelerin gelir ve harcamalarının detaylı bir şekilde kaydedildiği belgelerdi. Mahkemelerden elde edilen gelirlerin yanı sıra, mahkemelerde yapılan harcamalar da burada titizlikle kaydedilirdi⁶⁴.

6. *Defter-i Ceride-i Arz Huyul ve'l-Asker-Daftr Ceride-i Arz Huyul ve'l-Asker*: Bu defterler, asker ve at sayılarının titizlikle kaydedildiği belgelerdi. Ordu birliklerinin asker ve at sayıları tümen, binlik, yüzlük ve onluk olarak yazılır, her bir birliğin başındaki komutanın ismiyle birlikte kaydedilirdi. İki nüsha düzenlenirdi: biri Mustevfide, diğeri Arz-ı Leşkerde. Burada askerler, köleler

60 Hasan b.Ali, a.g.e., vr. 204-206.

61 Hasan b.Ali, a.g.e., vr. 206-210.

62 Hasan b. Ali, a.g.e., vr. 210-214.

63 Hasan b. Ali, a.g.e., vr. 214-217.

64 Hasan b. Ali, a.g.e., vr. 217-224.

(memlûk) ve özgürler (ahrar) olarak iki gruba ayrılırdı.⁶⁵

7. *Defter-i Ruzname (Ruznamçe)*- دفتر روزنامه: Bu günlük muhasebe defterleri, siyakat yazısıyla tutulan kayıtlardı. Günlük gelir ve giderlerin ayrıntılı olarak kaydedildiği defterlerdi⁶⁶.

Sa'adetname'nin yazarı da tıpkı Hasan b. Ali gibi İlhanlı malîyesinde 7 ayrı defteri zikrederek bunları sırasıyla şu şekilde isimlendirir: 1. *Defter-i Ruznamçe*, 2. *Defter-i Tevcihat*, 3. *Defter-i Kanun*, 4. *Defter-i Harc-ı Mukarrer*, 5. *Defter-i Avârece*, 6. *Defter-i Müfred*, 7. *Defter-i Camî*. İmâd es-Seravî ise bir önceki iki müellifin aksine 6 defterin adını tek verir. Buna göre 1. *Defter-i Ruznamçe*, 2. *Defter-i Avârece*, 3. *Defter-i Vücut*, 4. *Defter-i Mukarrer*, 5. *Defter-i Müfred* ve 6. *Defter-i Ta'rih* adında 6 defterden bahseder. Burada yapılacak kısa bir karşılaştırmada *Defter-i Ruznamçe* ve *Defter-i Avârece* adlarının aynı kaldığı, Göyünç'ün de aktardığı üzere, *Defter-i Tevcihat* yerini *Defter-i Vücut*'a, *Defter-i Camî* yerini de *Defter-i Ta'rih*, yani *Camîül-Hisab*'a bırakmış gibi gözükmektedir⁶⁷. Son zikredilen Mazenderanî'ye gelince, o da bunların sayısını 7 olduğunu belirtmelerine rağmen, bunları çeşitli isimlerle şu şekilde sıralamıştır: 1. *Defter-i Ruznamçe*, 2. *Defter-i Avârece*, 3. *Defter-i Tevcihat*, 4. *Defter-i Tahvilat*, 5. *Defter-i Müfredat*, 6. *Defter-i Camîül-Hesab*, 7. *Defter-i Kanun-ı Memleket*.

Böylelikle eldeki dört kaynağı mukayese ettiğimizde, *Defter-i Ruznamçe* ve *Defter-i Avârece* isimlerinin sabit kaldığını görüyoruz. Diğerlerinin ise zamanla değişikliğe uğradığını anlıyoruz. Sonuç olarak defterleri son isimlendirmeye göre 8 kısımda sıralayabiliriz:

1. *Defter-i Ruznamçe*- دفتر روزنامه (Günlük tanzim edilen defterler): Bu terminoloji, “ruz” kelimesinden türetilmiştir ki bu da Farsçada “gün” anlamına gelir. Adından da anlaşılacağı gibi, bahsedilen defterler günlük malî işlemler için kullanılır ve bu defterler siyakat yazısıyla tertip edilirdi. Bunlar, divanda karara bağlana emir ve farklı türdeki resmi vesikaların (ahkâm ve temessükât) ihtiva ettiği malumata bakılmaksızın tertip kendilerine teslim edilme önceliğine göre günlük tanzim edilirdi. Özellikle muhasebe işlemlerinde küçük işlemler için günlük tutulan kayıtlar, varidat (gelir) ve masraf (gider) levhalarına işlenmekteydi. Günlük kayıtların tutulduğu bu defterde, her günün başlangıcı ve sonu belirlenir ve işlemler kaydedilirdi. Her giriş, “Allah” adıyla başlardı ve “Allah’a şükürler olsun” ifadesiyle devam ederdi. Ardından, muhasebe işlemlerine dair açıklamalar yapılırdı ve son olarak ilgili kayıt tutulurdu. Bu kayıtlar, ruzi/yevmi (gün içindeki) varidat ve masrafları belirlemek amacıyla yapılan nakit para girişleriyle harcanan miktarları veya bir görevlinin günlük harcamalarını göstermek için tutulurdu. Gün sonunda, her türlü kayıt *Bitikçilere* sunulur, o da bu kayıtları *Ruznamçelere* (günlük

65 Hasan b. Ali, a.g.e., vr. 224-226; Hüseyinî- Beyât, a.g.m., 2-13.

66 Hasan b. Ali, a.g.e., vr. 233-236.

67 Göyünç, “Ta’rih Başlıklı”, s. 6.

Göyünç

Akademik
Bakış
203
Cilt 17
Sayı 34
Yaz 2024

levhalara) geçirirdi. Bu defterlerde tarihleme için Celâlî Takvim esas alınır ve ilk gün olarak Nevruz ayı seçilirdi. Bununla birlikte devletin merkez hazinesinin (*Hazine-i Amire*) başındaki kişi de *Ruznamçe-i Evvel* adıyla zikrediliyordu. Bu görevli, “Ruznamçe Kalemi” tarafından yönetilen gelirler, Mukata’a (ikta’), Mevkufat (vakıf) ve Cizye gibi varidatlar, gün bitimi usulü işlenmesinden sorumluydu. Sonunda, *Defterdar-ı Memalîk*, *Ruznamçeleri* denetleyip, bu kayıtların üzerine *Temessük-i Ruznamçe* olarak adlandırılan açıklama yazılarını eklerdi⁶⁸. *Sa’adetname*’de bunlar *Defter-i Ta’lik* terimiyle atıfta bulunulsa da⁶⁹ Hasan b. Ali’nin bilgilerine göre, bu tanım sadece gider defterleri için geçerli gibi görünüyor. Zira müellifimize göre, *Ruznameler* (*Ruznamçe*), gelirler için *Ruzname-i Verdurud* ve giderler için *Ruzname-i Ta’lik* olmak üzere iki kısma ayrılırdı. Her birinden birer naip sorumlu olurdu ve bu defterlere berat, kararname, kubuz, ihtisab (çek) ve cameki (aylık maaş)ler detaylı bir şekilde işlenmekteydi⁷⁰.

2. *Defter-i Avârece* (رتفد مجراوا, (varidat ve masrafların ihtiva ettiği konulara göre taksim edilentutulduğu defterler): Gelir ve giderlerin konu başlıklarına göre tutulduğu defterler olarak bilinen *Ruznamçelerin* hazırlanmasının ardından, kayıtlar Farsça’da “ayrılma, tasnif edilme, taksim etme” anlamına gelen “Avârece” adı verilen daha geniş defterlere aktarılırdı. *Avâreceler*, *Ruznamçelerden* oluşan büyük derlemelerdi ve günlük gelir ve gider kayıtları, türlerine göre sınıflandırılırdı. Buradaki temel fark, *Ruznamçelerde* içeriklerin önemli olmamasına karşın, *Avârecelerde* kayıtların vilayetlere ve gelir-gider türlerine göre ayrılmasıydı. Bu durumda, önemli bir farklılık şuydu: *Ruznamçelerde* içeriklerin önemi yokken, *Avârece* defterlerinde kayıtlar vilayetlere ve gelir-gider türlerine göre sınıflandırılıyordu. Bu defterlerde her türlü gelir ve gider kalemi için ayrı bir sayfa veya sütun ayrılarak alta sıralanırdı. Bu yöntem, her kaydın türüne göre düzenlenmesini sağlıyordu; böylece, her türlü malî hareketle ilgili kayıtlar, aynı türe ait sayfa veya sütunda toplanıyordu. *Ruznamçelerden* nakledilen mukarrer varidat ve masraf levhaları, türlerine göre kısa bir şekilde aktarılır, İlhan’ın müsaadesi ile o yıl meydana gelen mukarrer masrafları tafsilathıyla, itlakî masraflar da nedenleriyle birlikte şerh edilip yazılırdı. Bu hesaplar herhangi bir vilayet veya şehre ait incelemelerde daha işlevsel hale gelirdi çünkü tüm *Ruznamçeler* tek bir derlemede toplanırdı. Defterlerde her bir kalem için ayrı bir sütun ayrılır, yanlarına da harcama kaydedilirdi. Belirli bir yerde yapılan harcamalar top-

68 Hasan b. Ali, a.g.e., vr. 224-226; Felek ‘Ala-i Tebrizî, Sa’adtename, (nşr. Mirkamal Nabipour), “Die Beiden Persischen Leitföden des Falak Ala-ye Tebrizi über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert”, George-August Üniversitesi Göttingen 1973, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), 105-106, s. 111, 120-121, 127; a.mlf., Kâ’ünü’s-Sa’âde , (nşr. Mirkamal Nabipour), “Die Beiden Persischen Leitföden des Falak Ala-ye Tebrizi über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert”, George-August Üniversitesi Göttingen 1973, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 13-14; Mazenderânî, s. 81-83; Amulî, I, 323; Emin, a.g.e., s. 152; Elitaş-Elitaş, a.g.m., 113-114; Göyünç, “Defter”, 89.

69 Felek ‘Ala-i Tebrizî, a.g.e., s. 105.

70 Hasan b. Ali, a.g.e., vr. 224-226.

lanarak toplam bütçeden düşürülür ve yanına Arapça “harcama” manasına gelen “masrafuhu” halinde bir ifade yazılırdı. Bu defterler, diğer defterlerde olduğu gibi siyakat yazısıyla yazılmıyordu. Bu nedenle modern araştırmacılar bunlara “kasa defteri” de demişlerdir⁷¹.

3. *Defter-i Tevcihat*-رت فداد تاهيجوتة (Vilayetlere için tutulan ve masraflara ait defterler): Belirli bir ülke veya bölgedeki özel masrafların kaydedildiği kayıt defterleridir. Bu defterler, çeşitli kalemlere ve kişilere ait olan harcamaların ayrıntılı bir şekilde listelendiği defterlerdir. Devletin ödemeleri ve alımları da bu defterlere kaydedilirdi. *Defter-i Tevcihat* veya *Defter-i Vücûb* olarak da bilinen bu defterler, daha öncekiler gibi siyakat yazısı türüyle tertip edilirdi⁷².

4. *Defter-i Tahvilat*-رت فداد تالايوحه (Vilayetlere has bilumum türlü tahsil ve masraf defterleri): *Hazine-i Amire* tarafından gönderilen ödemelerin ve havalelerin kaydedildiği defterlerdir. Bu defterler, diğerleri gibi siyakat yazısı ile tertip edilirdi. Günlük olarak güncellenen bu defterler, devlet harcamalarının izlenmesi için önemliydi. *Sa'adetname*'de geçtiği üzere, devletle iş yapan kişilere yapılan ödemeler de bu defterlere kaydedilirdi. Bu uygulama, *Ruznamçe*'de bulunan varidat ve masraf kalemlerinin bu defterlere aktarılmasını sağlar, böylece iki defter arasında karşılaştırma yapılabilir⁷³.

5. *Defter-i Cami'ül-Hisâb*-رت فداد جماعجب اسحلا- (Yekûn varidat-masraf ve bütçe sonuç defterleri): Devlet veya vilayet varidatının, tüm masraflarıyla senelik kaydedildiği gelir-gider hesaplarının resmi kayıt işlemine siyakat yazısıyla defterlere geçirilmesi idi. Bu yöntem, yıllık gelir ve giderler arasındaki farkı belirlemeyi sağlardı⁷⁴.

6. *Defter-i Mukarrer*-رت فداد رقمه (Nihaî varidat ve masrafların tutulduğu defterler): Daha önceki defter türlerinde olduğu gibi, kaynaklar *Defter-i Mukarrer* adlı bir defter türünün adını verirler. Bu defterler, malî yılın başında kesinleşmiş varidat ve masrafların kaydedildiği ve yıl sonunda önceden tahmin edilen malî plandan (bütçeden) fazla veya az miktar kaldığı durumlarda nasıl hareket edileceğini belirlemek için kullanılırdı⁷⁵.

7. *Defter-i Müfred*-رت فداد مدرغه (Vilayetlere ait bilumum varidat-masraf-

71 Felek 'Ala-i Tebrizî, a.g.e., s. 131; a.mlf., Kânûnü's-sa'âde, s. 15; Mazenderânî, a.g.e., s. 104-105; Amulî, a.g.e., I, s. 323-326; Göyünc, “İmâd es-Serâvî ve Eseri”, s. 81; Elitaş-Elitaş, s. 115; Göyünc, “Defter”, s. 89.

72 Felek 'Ala-i Tebrizî, a.g.e., s. 125, 127, 142; İmâd es-Serâvî, Camiü'l-hisab, (nşr. Nejat Göyünc), “Das sogenante Gâme'ol-Hesâb das 'Emâd as-Sarâwî”, George-August Üniversitesi Göttingen 1962, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 151; Amulî, I, s. 326; Elitaş-Elitaş, a.g.m., s.114; Göyünc, “Defter”, s. 89.

73 Felek 'Ala-i Tebrizî, a.g.e., s. 114-115; Mazenderânî, a.g.e., s. 122; Elitaş-Elitaş, a.g.m., 114.
74 Hasan b. Ali, a.g.e., vr. 173-191, 303-305; Felek 'Ala-i Tebrizî, a.g.e., s. 116-118; 148-151; a.mlf., Kânûnü's-sa'âde s. 13-16; Mazenderânî, a.g.e., s. 57-58, 111, 122, 153, 173; Nejat Göyünc, “Ta'rîh Başlıklı Muhasebe Defterleri”, Osmanlı Araştırmaları, X, İstanbul 1990, s. 7.

75 Göyünc, “Defter”, s. 89.

ların yan yana tutulduğu defterler): Her eyalete özgü olarak kullanılan *Defter-i Mukarrer*, gelir ve giderlerin sadece toplamlarının kaydedildiği detaylı bir defterdir ve yine aynı şekilde siyakat yazısıyla tertip edilirlerdi. Bu sayede her vilayetin gelir ve giderleri kaydedilir ve belirli bir bölgeye ait gelir-gider farkları görülebilir, bu da o yerin kendi bütçesinin kolayca anlaşılmasını sağlardı. Bu yöntemle, bir bölgenin üretilen malların vergisi, hayvan vergisi, ticari malların vergisi gibi vergi türleri ve bu vergilere ait miktarlarının değişimi kolayca izlenebilirdi⁷⁶.

8. *Defter-i Kanun*-رتفد نونامة(Tarife defterleri): Söz konusu sekizinci ve son defterler ise *Defter-i Kanun* ve *Defter-i Kanun-ı Memleket*'tir. Bu defter türleri de diğerleri gibi siyakat yazısıyla kaleme alınırldı. Bunlar ayrıca vilayet varidatlarına ek olarak tamga ve benzeri gümrük resimlerini de içerirdi. Bu defterler, kendi içinde *Defter-i Mal* ve *Defter-i Kanun-ı Ma'hüzat* veya *Defter-i Darbiyye* olmak üzere iki kısımda tertip edilirdi. *Defter-i Mal*, ülke içinde bulunan her türlü malın veya verginin tarife bilgisini içerirdi. Fiyatlar güncellendiğinde, bu bilgiler revize edilir veya gerektiğinde açıklamalar eklenirdi. *Defter-i Kanun-ı Ma'hüzat* veya *Defter-i Darbiyye* adlı ikinci defter ise ticari konularla ilgili vergileri ve ticari değeri olan malların fiyatlarındaki zamanla yaşanan dalgalanmalardan kaynaklanan ilave vergilerin işlendiği defterlerdi. Bu defterler vesilesiyle İlhanlı Devleti'nde hangi tür vergilerin alındığı belirlenebilirdi.⁷⁷.

Sonuç

İlhanlı malî teşkilatı içerisinde önemli bir yere sahip olan malî bilgilerin kaydedilmesi ve muhasebe defterlerinin incelendiği bu çalışma, İlhanlılar döneminde oldukça kapsamlı bir malî teşkilatın oluşturulduğunu göstermektedir. Devlet gelirlerinin artması ve farklı türlerine göre bölünmesiyle birlikte çeşitli isimlerle tutulan muhasebe defterlerinin oluşturulmaya başlandığı açıkça görülmektedir. *Divan-ı İstifa*'nın denetiminde gerçekleştirilen malî işlemler, özellikle *Divan-ı Buzurg*'a bağlıydı ve bu işlemler belirli kurallar çerçevesinde ve uzman kişilerin gözetiminde yapılırdı. Genellikle karmaşık olsalar da, tüm muhasebe kayıtlarının başarılı bir şekilde tutulduğunu ifade etmek mümkündür. Abbasiler döneminde başlayan muhasebe kayıt ilkeleri, Selçuklu döneminde kısmi bir ilerleme gösterdikten sonra İlhanlılar döneminde en büyük başarısını yaşamıştır. Bu durum, Orta Çağ'daki devletler arasında en gelişmiş muhasebe sisteminin oluşturulmasıyla sonuçlanmıştır. Bu başarı, Osmanlılar'ın erken dönemlerinden itibaren örnek alınmaya başlanmış ve "merdiven metodu" gibi örneklerle devletin son dönemlerine kadar uygulanmıştır. Bu süreçte kaleme alınan muhasebe öğreti kitapları istinsah edilmiş veya tercüme edilmiştir. Anadolu'nun çeşitli kütüphanelerinde bulunan

76 Felek 'Ala-i Tebrizî, a.g.e., s. 138-140; Göyünc, "Defter", s. 89. .

77 Hasan b. Ali, a.g.e., vr. 173-191; Nahcivâni, a.g.e., II, s.141;Felek 'Ala-i Tebrizî, a.g.e., s. 121-122; 131-133; İmad es-Seravî, a.g.e., s. 151-155; Amulî, a.g.e., I, s. 324-325; Göyünc, "Defter", s. 89.

İlhanlılar dönemine ait birçok muhasebe öğreti kitabının nüshası, bu gelişmenin kanıtı olarak kabul edilebilir. Başarılı bir malî organizasyonun varlığı, detaylı malî kayıtların tutulmasına borçludur. Zamanla muhasebe defterleri değişmiş, bazı dönemlerde altı, bazı dönemlerde ise yedi adet olmuştur. Devletin kuruluş sürecinde, *Defter-i Ahsa'*, *Defter-i Ta'in Emvâl*, *Defter-i Kanun Emvâl*, *Defter-i Ceride-i Memâlik*, *Defter-i Cami'ül-Kısmat bi't-Tumanat*, *Defter-i Ceride-i Arz Huyul ve'l-Asker* ve *Defter-i Ruzname* gibi çeşitli defter türleri kullanılıyordu. Daha sonra, bu defterler daha işlevsel hale getirilerek *Defter-i Ruznamçe*, *Defter-i Avârece*, *Defter-i Tevcihat*, *Defter-i Tahvilat*, *Defter-i Müfredat*, *Defter-i Cami'ül-Hesab*, ve *Defter-i Kanun-ı Memleket* gibi çeşitli defter türleri ortaya çıkarıldı. Malî defterlerin geliştiği zamanlar, devletin çöküşe doğru gittiği ve yeni devletlerin, örneğin Celayirliler (1340-1431) gibi, ortaya çıktığı dönemlerdir. Bu dönemde, muhasebe öğreti kitaplarından öğrenildiği üzere, defterlerin sayısı zamanla sekize çıkmıştır. Bu defterler, *Defter-i Ruznamçe*, *Defter-i Avârece*, *Defter-i Tevcihat*, *Defter-i Tahvilat*, *Defter-i Cami'ül-Hisâb*, *Defter-i Mukarrer*, *Defter-i Müfred ve Defter-i Kanun* olmak üzere sınıflandırılmıştır.

Kaynaklar

Ahmed Tebrizî, Şahinşahname: Tarih-i manzur Moğulân ve İlhanân ez karn heştam hicri, (tsh. Mahmud Afşar), Tahran 1397.

AIGLE, Denise, , Le Fârs sous la domination mongole: politique et fiscalité, XIII-XIV, Paris 2005.

Aknerli Grigor, Okçu Milleti Tarihi, (çev. Hrand D. Andreasyan), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

Aksarayî, Müsameratü'l-Ahbar, (çev. Mürsel Öztürk), TTK yayını, Ankara 2000.

Amulî, Nefâ'isü'l-finûn fi 'ara'isü'l-'uyun, (nşr. Hac Mirza Ebu'l-Hasan Şi'ranî), I, Tahran 1363. AŞTİYANÎ, Esedullah Abdüley, “Aded, Mukadir ve Kesre Nüshe-i el-Mürşid fi el-Hisâb”, Peyyam-ı Baharistan, X/31, (Bahar ve Tabistan) 1397, s. 211-257

Cüveynî, Tarih-i Cihangüşa, (çev. Mürsel Öztürk), TTK yayını, Ankara 2013.

Cüveynî, Tesliyetü'l-ihvân, (tsh. Abbas Mahyar), Tahran 1361.

Ebu'l-Fidâ, Takvimü'l-büldân, (nşr. M. Reinaud), Paris 1840.

ELİTAŞ, Cemal-ELİTAŞ, Bilge Leyli, “Ortadoğu’da yazılı İlk Muhasebe Öğreti Eseri: Saadetname”, Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi, I/2, (2012), s. 101-119.

EMİN, Şems Şerik, Ferheng Islahat-ı Divanî Dovran Moğul, Tahran 1357.

Felek 'Ala-i Tebrizî, Kânünü'sl-sa'âde, (nşr. Mirkamal Nabipour), “Die Beiden Persischen Leitföden des Falak Ala-ye Tebrizi über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert”, George-August Üniversitesi Göttingen 1973, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 47-172.

Felek 'Ala-i Tebrizî, Sa'adtename, (nşr. Mirkamal Nabipour), “Die Beiden Persischen Leitföden des Falak Ala-ye Tebrizi über das staatliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert”, George-August Üniversitesi Göttingen 1973, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.1-46.

GÖYÜNÇ, Nejat, “Defter”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.9, s. 88-90.

gözi

Akademik
Bakış

207

Cilt 17
Sayı 34
Yaz 2024

- GÖYÜNÇ, Nejat, "Ta'rih Başlıklı Muhasebe Defterleri", Osmanlı Araştırmaları, X, İstanbul 1990, s. 1-37.
- GÖYÜNÇ, Nejat, "İmâd es-Seravî ve Eseri", Tarih Dergisi, XV, S.20, İstanbul 1965, s. 73-86.
- GÖYÜNÇ, Nejat, Das sogenannte Gâme'ol-Ĥesâb das 'Emâd as-Sarâwî, Georg-August Universitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Göttingen 1962.
- GÜNEŞ, İbrahim, "Abâkâ Han Devrinde İlhanlı Devleti Tarihi (663-681/1265-1282)", Muğla Sıtkı Koçman Ü. SBE, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Muğla 2021
- GÜVEMLİ, Oktay-GÜVEMLİ, Batuhan, "Osmanlı Devlet Muhasebesinde Kayıt Düzeni ve Defter Sistemi", III International Scientific Conference-Skolov Reading, 22-25 April 2015-Saint Petersburg State University-Russia, Sunulan bildiri, s. 18-42.
- Hafız Ebrû, Coğrafya-yı Hafız Ebrû, (nşr. Sadık Secadî), Tahran 1375.
- Hafız Ebrû, Zeyil kitab zafername-i Şamî, Archiv Orientalni, VI/ 1, 1933.
- Hasan b. Ali, el-Mürşid fi'l-hisab, Kitabhane-i Meclis Şura-yı İslamî, numara 21852.
- HÜSEYNÎ, Seyid Muhammed-BEYÂT, Ali, "Sazman-ı İdare-i İstifa ve Nizam-ı Malîyâtı İran der Ahdi İlhanân ber Esasi Kitab-ı el-Mürşid fi el-Hisâb", Pejuheşname-i Tarih Temden-i İslami, Yıl 51/1, (Bahar ve Tabistan), 1397, s.7-26.
- İbn Said, Kitâbü'l-coğrâfîyâ, (nşr. İsmail el-Arabî), Beyrut 1970.
- İbn Vasil, Müferricü'l-kurub ahbar-ı Beni Eyyûb, (nşr. Ö. A. Tedmuri), VI, Beyrut 2004.
- İmad es-Seravî, Camiü'l-hisab, (nşr. Nejat Göyünç), "Das sogenannte Gâme'ol-Ĥesâb das 'Emâd as-Sarâwî", George-August Üniversitesi Göttingen 1962, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s.129-168.
- İNALCIK, Halil, "XV. Asır Osmanlı Malîyesine Dair Kaynaklar", Tarih Vesikaları, I/1, s. 128-134. Kalkaşendî, Subhü'l-'aşâ fi sinâ'atü'l-inşâ, I, Kahire 1913.
- MERÇİL, Erdoğan, Fars Atabekliği Salgurlular, TTK yayını, Ankara 1991.
- Muhammed Ali Firuzhûhî, Ma'rifetü's-siyâk, Kitaphane-i Meclis-i Şuray-ı Millî, numara 74394.
- Muhammed b. Kıyâ el-Mazenderânî, Risâle-i felekkiye, Kitaphane-i Meclis-i Şuray-ı Millî, numara 12288; (nşr. Walther Hinz), Risâle-i Felekkiye der İlm-i Siyakât, Die Risâla-yi Falakkiya, Wiesbaden 1952.
- NABİPOUR, Mirkamal, Die Beiden Persischen Leitföden des Falak Ala-ye Tebrizi über das statliche Rechnungswesen im 14. Jahrhundert, George-August Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Göttingen 1973.
- Nahevânî, Düstürü'l-katib fi ta'yînü'l-meratib, (nşr. Abdulkerim Alizade), I-II, Moskova 1971.
- PAYDAŞ, Kâzım, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyural Uygulaması", Bilig, S. 39, (Güz 2006), s. 195-218.
- Reşîdüddîn, Câmî'üt-tevârîh, (tsh. Muhammed Rûşen ve Mustafa Mûsevî), I-IV, Tahran 1373.
- SCHURMANN, H. F., "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", Harvard Journal of Asiatic Studies, XIX, III/4, (December 1956), s. 304-389.
- Tahrîr-i Târîh-i Vassâf, (tsh. Abdu'l-Muhammed Âyeti), Tahran 1346.
- TOGAN, Zeki Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'da İktisadi Vaziyet", Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, I, İstanbul 1931, s. 1-42.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, TTK yayını, Ankara 1988.

görsel

UZUNÇARŞILI, “Osmanlı Devleti Maliyesinin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti İç Hazinesi”, Belle-ten, XLII/165, Ankara 1978, s. 67-93.

Vassâf, Tarih-i Vassâf, Bombay 1269.

VESUKÎ, Muhammed Bakır- SÜLEYMANÎ, Muhammed Hüseyin, “Parçehay-ı Dovre-i Moğul Ber Esasi Nüshe-i Hattı ‘el-Mürşid fi el-Hisâb’”, Pejuheşhay-ı Ulum-ı Tarihî, V/1, (Bahar ve Tabistan) 1392, s. 173-193.

VESUKÎ, Muhammed Bakır- SÜLEYMANÎ, Muhammed Hüseyin, “İstılahat-ı Divanî Dovre-i Moğul Ber Esasi Nüshe-i Hattı ‘el-Mürşid fi el-Hisâb’”, Pejuheşhay-ı İrânşenasî, III/1, (Bahar ve Tabistan) 1392, s. 85-98.

Yakut el-Hamavî, Mu‘cemü’l-büldân, IV, Beyrut 1977.

Zerküb Şîrâzî, Şîrazname , (tsh. İ.Cevadî), Tahran 1350.

Extended Abstract

In this study, the record of accounting data of the Ilkhanid period and the accounting books were examined. The dominance of the Ilkhanids in a large area made it necessary to capture all kinds of income items in order to easily collect tax and other revenues. For this reason, a wide financial order was established and various account books were created. Ilkhanids used the accounting recording system called “stairs method”. The main reason why this method is named with this name is that the main amount is written and the other details are listed down in steps. Since Arabic is written from right to left, the data in this method are also ordered from right to left. Here, all kinds of information was kept with a siyakat letter.

The most important institution of the Ilkhanid financial organization was the *Divan-i İstifa*. In this period, besides the *Divan-i İstifa* institution, it is estimated that the *Defterdârî-i Memâlik* was more interested in financial affairs in the early periods. The main task of *Defterdârî-i Memâlik* was to capture all kinds of income and expenses of the state.

The important accounting books in this period are as follows.

1. Defter-i Ruzname: These were the books kept in the order of their arrival, regardless of the decisions taken in the divan or the subject of various official documents. As a matter of fact, the records kept daily for smaller accounts in accounting transactions were recorded on these income and expense sheets. So much so that daily arrivals and expenses were recorded in Ruzname.
2. Defter-i Avârece: These books were large journals composed of Ruzname and were classified according to the types of income and expenses recorded daily. The most important difference here is that while the contents are not important in Ruzname, the records are classified according to province and income-expenditure types.
3. Defter-i Tevcihat: These were the types of ledgers in which private expenditures within the country or in a certain region were recorded.
4. Defter-i Tahvilat: These were the books in which the payments and transfers sent from the Treasury were recorded and followed. These journals, which were kept daily, would have been highly functional for tracking the expenditures of the state.
5. Defter-i Cami’ül-Hisâb: It was called the procedure of recording the income of the country or a province, together with all its expenses, in the books with a siyakat letter annually. In this way, he revealed the difference between annual income and expenses.

görsel

Akademik
Bakış
209
Cilt 17
Sayı 34
Yaz 2024

6. DeFTER-i Mukarrer: In these books, the finalized income and expenses were recorded at the beginning of the financial year, and at the end of the year, in case there was more or less than the previously foreseen budget, it was kept to go to the point of expenditure.

7. DeFTER-i Müfred: These were detailed books in which only the total of the incomes and expenses written in the DeFTER-i Mukarrer were reserved for the provinces.

8. DeFTER-i Kanun: The eighth and last book to be mentioned here is DeFTER-i Kanun and DeFTER-i Kanun-i Memleket, which were also kept with the siyakat letter. Tamga and similar customs records were recorded in these books together with the provincial revenues.

görsel